

Наталія Ліхоманова

ОНТОЛОГІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЗІ АМЕЛІ НОТОМБ

У статті розглядається відтворення та інтерпретація механізмів збереження національної ідентичності на прикладі прози сучасної бельгійської письменниці Амелі Нотомб. Онтологія ідентичності аналізується передусім на основі роману «Подив і тремтіння», який є вдалою ілюстрацією теоретичних засновків стереотипного суспільного сприйняття. А. Нотомб, ретранслюючи свій особистий досвід читачу, демонструє, як японська культура стає шифром, своєрідним кодом для розуміння і прочитання інших культур.

Ключові слова: національна ідентичність, етнічні стереотипи, образ Іншого.

Образ Іншого завжди був у сфері інтересу дослідників як засіб пізнання не лише іншого типу чи зразка мислення, але і як відображення власного Я у перспективі бачення Чужого. Адже протиставлення «свого» і «чужого» виникає передусім як втілення міфопоетичного сприйняття, оскільки модель світу завжди знаходилася у безпосередньому процесі художнього формування і осягнення, а також у сфері архетипічної конфронтації Я та Іншого.

Проблема функціонування ідентичності піднімалася у філософсько-культурологічних працях М. Бубера, Г. Марселя, Е. Левінаса, які розглядали «теорію діалогу між Я та Іншим», К. Ясперса (його «теорія комунікації»), Е. Фромма (його «мистецтво любові», «теорія комунікативної дії»), Ю. Хабермаса та інших дослідників. Проблеми рецепції Іншого розглядалися у літературознавчих працях з імагологічних студій Ж.-М. Карре, Ю. Крістевої, Г. Касянова, В. Хорева, Д. Лірсена, М. Беллера, Х. Дизерінка, Д. Наливайка та інших учених. Увагу на сприйнятті орієнтальної культури крізь призму західного типу мислення фокусує і Е. Саїд у роботі «Орієнталізм» та Г. Бгабга у роботі «Нація і нарація» у контексті постколоніальних досліджень.

При глумаченні поняття ідентичності ми орієнтуємося на точку зору сприйняття образу («опрацювання»), яке запропонував французький учений Д.-А. Пажо у праці «Від культурних кліше до імажинарного»: «кожен образ функціонує як певне зусилля свідомості співвіднести Я з Іншим, Тут і Там» [5, 399]. Ототожнюючи образ із символом різниці між двома рівнями культурної реальності, дослідник зазначає, що «образ є презентацією культурної реальності, через яку індивідуум або група індивідуумів розробляє, поділяє і пропагує у власному культурному чи ідеологічному просторі чужий культурний чи ідеологічний простір» [5, 399]. Тобто соціальні уявлення містять у своїй основі глибоку бінарність: співвідношення «ідентичність / несхожість», де «несхожість» розглядається як термін антонімічний щодо «ідентичності».

Зазначимо, що система рецепції близькості-відмінності культур і расово відмінних культур суттєво відрізняється, оскільки такі культури мають спільну основу. Звідси взаємне сприйняття цих культур, а на їх ґрунті і образу Іншого, яке відбувається простіше і не має суттєвих семантичних зміщень Іншого на тлі відмінних культурних цінностей. Тоді як сприйняття Іншого на ґрунті далеких культур вимагає особливо ретельного вивчення культурних цінностей і способу їх розуміння власне Іншим, що ускладнює подібні типи досліджень.

Сприйняття і розуміння Іншого є не лише кроком до взаємного діалогу, але й відкриттям нових меж власного Я, формуванням властивості більш глибокого сприйняття Себе і нової оцінки, а часом і переоцінки «свого». Пізнання Іншого не сприймається як протиставлення Я, а перебуває у прямій залежності від Я, оскільки доповнює його сутність, є способом існування і взаємодоповнення одне одного. Без Я не може бути Іншого, який і допомагає пізнанню Себе, як правило, шляхом психологічного заперечення і подальшого сприйняття. Оскільки існування Я передбачає усвідомлення Іншого як партнера / друга / любого або супротивника / ворога / нелюбого, то й формується взаємозалежність впливів, притягнення чи відштовхування сфер «власного» і «чужого».

Мета статті — розглянути та проаналізувати аспект рецепції образу Іншого у контексті художнього відображення соціокультурних й етнічних стереотипів на прикладі прози сучасної бельгійської письменниці Амелі Нотомб. Оскільки авторка у більшості своїх творів репрезентує ряд образів персонажів, які живуть у «власному» світі, а часом лише у ньому, і сприймають лише те, що є зрозумілим і особистісним, де «чуже» або цілком заперечується, або засвоюється у контексті численних стереотипів, передусім маскультурних.

Розглядаючи онтологію ідентичності у прозі А. Нотомб, ми звернули увагу, що письменниця у своїй творчості часто описує нерозуміння

і незнання культури, мови і традицій Іншого, що в подальшому призводить не лише до хибного уявлення про нього, але й відтворенню системи знань у зміненому, викривленому ракурсі й по відношенню до сприйняття власного Я наратором.

Як зазначає дослідниця творчості бельгійської письменниці М. Белявська, інтерпретуючи специфіку вибору тем у її прозі, така «своєрідність пояснюється особливостями приватного життєвого досвіду письменниці, відгуки якого простежуються майже в усіх творах» [1, 10]. Адже сюжетною основою роману «Метафізика труб» (2000) став спогад авторки — особистий епізод життя дівчинки із аутичним розладом, яка детально фіксує досягнення моменту подолання межі між світом невимовленого слова і світом багатослівним. У творі «Катилінарії» (1995) на тлі опису конфліктів демонструється відмова від словесного протистояння: «на відміну від красномовних та пихатих у кожній суперечці європейців, жоден з японців не дозволив би собі такої поведінки, яка може порушити гармонію спокою, навіть якщо цей спокій та витримка можуть призвести до психічного розладу» [1, 10].

Особливо яскраво тема протиставлення «власного» і «чужого», осягнення ідентичності власного Я та сутності Іншого, на наш погляд, демонструється у романі «Подив і тремтіння» (1999). Оскільки А. Нотомб зображує власний життєвий шлях — іноземки європейського походження, яка отримала довгоочікувану пропозицію роботи у чужій екзотичній країні. Головна героїня проходить цикл випробувань і розчарувань через численні перепони, суб'єктивне несприйняття і неможливість повної культурної асиміляції, а також зіштовхується з руйнуванням індивідуальних і маскультурних національних стереотипів. Упродовж своєї екзистенційної ініціації, яка містить обов'язкові ритуали і елементи жертвоприношення, Амелі не стільки руйнує і переглядає свої враження про стереотипного Іншого, скільки ідентифікує себе, формує своє нове особистісне Я. Поглинання «чужою» культурою дозволяє головній героїні виокремитися і визначити «власне». Ось на що вказує у своєму дослідженні М. Белявська: «Ідея протистояння Сходу та Заходу, що простежується у більшості творів письменниці, є біографічно зумовленою та відображає її власну внутрішню національну невизначеність» [1, 10].

Твір було перекладено десятками мов, номінувався на Гонкурівську премію, отримав премію за найкращий роман 1999 року від Французької академії. У його основі автобіографічні факти життя письменниці, яка після закінчення університету пропрацювала рік у великій торговельній компанії у Токіо. Водночас перед нами постає достатньо поширений зразок сучасного

автофікціонального письма, що детально фіксує власний життєпис та втілює образ крихітного Я у великому глобалізованому просторі. У 2003 р. за мотивами роману було знято однойменний фільм, який викликав подальшу хвилю інтересу до творчості А. Нотомб.

Бельгійка за походженням, яка колись народилась у Японії і там провела свої перші п'ять років життя, Амелі прагне повернутися до країни свого дитинства через роки дорослішання. Для того, щоб зрозуміти і себе, і японців, вона влаштовується на роботу до компанії «Юмімото» на найнижчу посаду, де «пан Ганеда був зверхником пана Омоші, що був зверхником пана Сайото, що був зверхником панни Морі, яка була моїм зверхником. А щодо мене, то я не була нічийм зверхником. [...] Таким чином, у компанії Юмімото я мусила підкорятися геть усім» [3, 5].

До того ж найбільша компанія у світі скуповувала і продавала усе, що лише існує на земній кулі, — «від фінляндського ементалю до сингапурської соди через оптичне канадське волокно, французькі шини та тоголезький джут — нічого в ньому не бракувало» [3, 11], як метафорично описує великий безмежний світ сучасного глобалізованого простору авторка роману. Універсальність і макроскопічність світу «Юмімото» підкреслюється і розміром доходів: «Починаючи від певного накопичення нулів, цифри залишали сферу чисел і переходили у сферу абстрактного мистецтва. [...] Службовці Юмімото, як і нулі, набували своєї цінності лише тоді, коли стояли за іншими цифрами. Це стосувалося усіх, крім мене, бо моя вартість не дорівнювала навіть вартості нуля» [3, 11].

Наративна модель роману формується за зразком світосприйняття маленької дівчинки, яка за два десятки років народилася у Японії, однак відчуття дитячої покинутості залишилося із нею назавжди: «У мене склалося враження, що про мене забули, і я була тільки задоволена з цього» [3, 11].

Головна героїня розмовляє без акценту японською, але її не приймають за свою, навіть коли вона віртуозно оволодіває вишуканим ритуалом «ошакумі» — почесним обов'язком виконання чайної церемонії і блискуче виконує перше доручення: «я подавала кожну філіжанку з підкресленою скромністю, проголошуючи найвитонченіші формули привітань, опускаючи очі і низько включаючись» [3, 13]. Саме промовлені слова виказують чудове знання японської головною героїнею роману, що викликає гнів віце-президента компанії, а згодом і рішення заборонити Амелі розмовляти цією мовою. «Чужий» культурний простір усвідомлено виштовхує того, хто за посередництва культурної комунікації має усі передумови, щоб стати своїм: «Ви створили бридку атмосферу на сьогоднішній зустрічі. Хіба могли наші партнери довіряти білій жінці, яка розуміла їхню

мову? Відтепер ви більше не розмовлятимете по-японському» [3, 14]. Подальший діалог розкриває не лише конфронтацію «своєї» і «чужої» культури спілкування, але й показує протиставлення способу сприйняття «іншого», специфіки «західного» і «східного» типу мислення, а також парадоксальних можливостей і особливостей національного способу забуття:

« — Але ж саме тому, що я знаю японську мову, фірма Юмімото взяла мене на службу.

— Це мені байдуже. Я наказую вам більше не розуміти японської мови.

— Неможливо. Ніхто б не підкорився такому наказу.

— Підкоритися наказу можна завжди. Це та істина, яку ваші західні мізки мали б давно зрозуміти. [...]

— Японський мозок, мабуть, спроможний примусити себе забути якусь мову. Але західний мозок не знає таких засобів» [3, 14–15].

Схожий процес, цілком протилежний будь-яким прийомам і способам мнемотехніки, — уміння якомога швидше і легше забувати мову, описує у романі «Скринька для письма» і Милорад Павич. Це вивчення особливостей забуття рідної мови, який сербський письменник називає своєрідним навчальним курсом, — «Як швидко і легко забути сербську за сім уроків», зі своєю методологією і чіткими вказівками: зрада рідної мови починається із свідомого забуття назв знайомих із дитинства страв, згодом імен оточуючих на батьківщині людей, знайомих і родичів, а далі і втрати (або ж заміни) і власного імені. Але найголовнішим завданням в опануванні цього курсу є заборона спілкування із будь-яким сербом сербською. «Усі, хто мене оточує, — як пише М. Павич, — мовчать, тому що вони серби, варто комусь видати себе і він одразу залишиться без роботи» [4, 108].

Як бачимо, і А. Нотомб, і М. Павич описують ситуацію, коли знання мови (власної чи чужої) не сприяють адаптації у «іншому» культурному просторі, а стають причиною внутрішньої ізоляції.

Але героїня твору «Подив і тремтіння» приймає виклик і вирішує продовжувати працювати у японській компанії. Вона зважає свій вибір з точки зору «західного» світосприйняття, коли, не пропрацювавши і місяця, не соромно звільнитися з роботи, і з точки зору «східного», коли звільнення ототожнюється із втратою себе. До того ж для Амелі більш важливою є можливість повернення до країни свого дитинства: «Звичайно. Я ніколи не мала амбіції стати світлом міжнародної комерції, але мені завжди хотілось жити в цій країні, культ якої я створила для себе після тих ідилічних спогадів, які зберегла про своє далеке дитинство. Я залишуся» [3, 15].

Письменниця, говорячи про свідоме забуття знайомої з дитинства мови, використовує

метафору «мови – лісу», у якому можна і мандрувати, і заблукати, і сховатися, а також «за французькими буками, англійськими липами, латинськими дубами й грецькими олівами заховати безліч японських криптометрій» [3, 16], нагадуючи цим розгорнутим тропом відомі «прогулянки нарративними лісами» У. Еко.

Наративна модель роману змінюється одразу із моменту прийняття головною героїнею наказу забути японську. Адже, як ми вже зазначали вище, життєвий досвід письменниці містить сторінки аутичної відстороненості і вдаваної німоти, про що вона розповідає у романі «Метафізика труб», де кожна сторінка твору є розгортанням своєрідної «книги буття» маленької дитини. У романі «Подив і тремтіння» перед нами знову з'являється оповідач, який лише вдає із себе німого. Нагадаємо, що подібний тип нарації ми вже зустрічали у світовій літературі, наприклад, у романі американського письменника К. Кізі «Над зозулиним гніздом», де оповідь йшла від імені індіанця Бромдена, який лише прикидався глухонімим, щоб мати можливість бути одночасно залученим до описуваних подій і, разом з тим, від них дистанціюватися. Таким чином формується наративна об'єктивність твору, що спрямована викликати довіру його читача.

Як відомо, найчастіше уявлення про Інший народ у свідомості індивіда формується і закріплюється у формі стереотипів. Сам термін «стереотип» увів до наукового обігу американський вчений Волтер Ліппман у роботі «Суспільна думка» (1922), де визначив його роль як способу відтворення «картини світу» у свідомості окремої людини, що допомагає їй вийти за межі звичної оточуючої реальності [2]. Цим поняттям дослідник суспільства як цілісної системи описує звичний метод, за допомогою якого будь-яка спільнота намагається категоризувати людей, використовуючи соціокультурні штампи і кліше.

В. Ліппман визначає чотири основні аспекти стандартного сприйняття Іншого: по-перше, стереотипи завжди спрощують реальність; по-друге, стереотипи формуються не на основі власного досвіду, а набуваються ззовні (як правило, із засобів масової інформації або текстуально трансформованого маскультурного досвіду); по-третє, більшою чи меншою мірою, усі стереотипи неправдиві; і, по-четверте, не дивлячись на три попередні аспекти, стереотипи дуже життєстійкі. На думку В. Ліппмана, вони слугують своєрідним захистом від об'єктивної реальності та її тимчасовим заміщенням: «побачивши у якійсь людині знайому, властиву певному типу рису, ми додаємо відсутню інформацію про нього за допомогою якихось стереотипів, що містяться у нашій свідомості» [2, 104].

Стереотип несе у собі сконденсоване знання про певне явище, що дозволяє економити аналітичні зусилля об'єкта, підпорядковується легкому

засвоєнню та допомагає упорядкувати інформацію про світ в цілому.

Такі уявлення не завжди відповідають реальності, тому що є переконанням певної групи у певних історичних обставинах. Але з часом ці поняття та уявлення укорінюються у суспільстві. Збагачуються та передаються наступним поколінням, змінюючись відповідно до нових історичних обставин. Власне засвоєння стереотипів, уявлення одного народу про інший, передача цих уявлень наступним поколінням і відбувається передусім за допомогою літератури. Часто саме література сприяє розповсюдженню, а іноді й формуванню стереотипів. Таким чином, одним із принципів емпатичного розуміння «чужого», як пише В. Ліппман, є власна спроба відкриття усталеного культурного світу. Тобто стереотип є упорядкованою інформацією у певному культурному просторі, який вже наданий індивіду і не виходить із його власного досвіду. Згідно із цією точкою зору, стереотип виконує певну функцію у суспільстві, а саме: інтегруючу, захисну, ідеологічну і політичну, тобто стає основою і для майбутніх наступних інтерпретацій. Стереотип є своєрідною матрицею свідомості, яка як зберігає і передає інформацію про «чужого», що передається із покоління до покоління, так є і способом пізнання і ототожнення «свого».

Роман А. Нотомб є вдалою ілюстрацією теоретичних засновків стереотипного суспільного сприйняття. У ньому аналізуються риси японського характеру, того «чужого», яке одночасно притягує і відштовхує, а особливо, якщо це стосується гендерних стереотипів: «...захоплюватися японкою можна — і треба, — бо вона неспроможна накласти на себе руки. Її ідеал принижують від самого дитинства. Її безперервно тиснуть на мозок. “Якщо до двадцяти п’яти років ти не одружишся, ти матимеш слушні причини почувати себе зганьбленою”, “якщо ти сміятимешся, тебе не шануватимуть”, “якщо твоє обличчя виразить бодай одне почуття, ти здаватимешся вульгарною”, “якщо ти скажеш, що в тебе на тілі виросла бодай одна волосинка, ти можеш вважати себе нечистою”, “якщо хлопець поцілує тебе на людях у щоку, ти хвойда”, “якщо ти їси з апетитом, то ти свиня”, “якщо тобі приємно спати, то ти корова” і так далі. Ці настанови вважалися б анекдотичними, якби їх не повторювали так часто» [2, 58–59].

Гендерне розмежування Іншого також вражає західноєвропейську свідомість. Адже образ японки гіперболізує і відомі соціокультурні стереотипи, деталізація тут зайва, а заперечення лише втілюють авторські ствердження: «Не чекай кохання, бо воно не варто твоїх зусиль; ті, хто в тебе закохається, закохаються в твій міраж, а ніколи — в твою істину. Не чекай, що життя щось тобі принесе, бо кожен рік, який проминає, щось забирає в тебе. Не чекай навіть такої

простой речі, як спокій, бо немає жодної причини почуватися спокійною. Чекай працюючи» [2, 59]. Метою життя японки має бути самопожертва і самозречення, але і воно не зробить кого-небудь щасливим. Щастя, його невловиме відчуття і його постійні пошуки, як відзначає оповідачка роману, є постійною приналежністю саме західного типу особистості. Але й насолода від життя також не відповідає сутності японської екзистенції: посмертну славу можна отримати лише завдяки велично-прекрасному самогубству.

Етнічні стереотипи базуються насамперед на етноцентризмі, тобто властивості людей розглядати прояви культури чужого народу крізь призму власних культурних цінностей. Таким чином, сприйняття іншої культури чи літературного етнічного образу Іншого відбувається через бачення власного Я і особистісних культурних цінностей, які також відображають образ оповідача та авторський образ у свідомості читача. Як проміжний висновок: рецепція Чужого дозволяє оцінити і переоцінити власне Я, формуючи візію діалогу з Іншим на базі загальних культурологічних уявлень.

Наприклад, ось як саркастично описує А. Нотомб усім відому феноменологічну працездатність японців: «Одне з чудес японської мови полягає в тому, що можна створювати імена до нескінченності, залежно від усіх категорій дискурсу. [...] Батьки дозволяють собі схилитися до найделікатнішої лірики, коли йдеться про те, щоб дати ім’я дівчинці. Натомість, коли треба назвати хлопчика, ономастичні творіння часто бувають просто бридкими. Попри те, що закон не дозволяє робити іменами дієслова в неозначеній формі, пан Сайто назвав свого сина Цутомуру, тобто “працювати”. І думка про хлопця, наділеного такою програмою замість ідентичності, вселяла мені бажання засміятися. Я уявила собі, як через кілька років хлопчик повернеться зі школи, і його мати крикне йому: “Працювати! Сідай працювати!” А що буде, коли він стане безробітним?» [3, 65].

Цикл випробувань оповідачки трансформується в послідовний опис пережитих подій, головної героїні після циклу випробувань повертається до Бельгії і після публікації свого першого роману «Гігієна вбивці» стає відомою письменницею. Амелі Нотомб, ретранслюючи свій особистий досвід читачу, робить висновок, що у її випадку японська культура стала шифром, своєрідним кодом для розуміння і прочитання інших культур.

Такому висновку знаходимо підтвердження й у вже згадуваній праці Д.-А. Пажо, який у спогляданні Іншого бачить образ передусім самого себе: «Потрібно розуміти: образ Іншого — на рівні індивідуальному (коли йдеться про письменника), колективному (коли йдеться про соціум, країну, націю), напівколективному (коли йдеться про певну спорідненість мислення, спільну

думку) — з'являється також як продовження мого індивідуального простору. Я хочу поговорити з Іншим, і, розмовляючи з ним, заперечую його, бо розмовляю сам із собою. Спробуємо перефразувати: коли я розмовляю зі світом

про Іншого, образ Іншого розкриває стосунки, які я встановив між світом і собою. Себто образ Іншого відіграє роль другої мови, паралельної тій, якою я розмовляю, і ці дві мови співіснують» [5, 401].

ДЖЕРЕЛА

1. Белявська М.Ю. Поетика та жанрова своєрідність творів Амелі Нотомб: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук: спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / М.Ю. Белявська. — Харків, 2017. — 23 с.
2. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман; перевод с англ. Т.В. Барчуновой. — М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.
3. Нотомб А. Подив і тремтіння / Амелі Нотомб; переклад із фр. Віктора Шовкуна. — Львів.: Видавництво Старого Лева, 2017. — 128 с.
4. Павич М. Ящик для письменних принадлежностей / Милорад Павич. — СПб.: Азбука, 2000. — 218 с.
5. Пажо Д.-А. Від культурних кліше до імажinarного / Даніель Анрі Пажо; переклад із фр. Володимира Баняса // Літературна компаративістика. — Вип. IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. — Ч. II. — К.: ВД «Стилос», 2011. — С. 396–430.

REFERENCES

1. Belivska M. (2017). Poetyka ta zhanrova svoeridnist tvoriv Ameli Notomb. *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttya nauk. stupenia kandydata filol. nauk*. Kharkiv, 23 p.
2. Lippman U. (2004). *Obshchestvennoie mnenie*. M., Institut fonda «Obshchestvennoie mnenie», 384 p.
3. Notomb A. (2017). *Podyv i tremtinnia*. Lviv, Vydavnytstvo Staroho Leva, 128 p.
4. Pavych M. (2000). *Yashchik dlia pismennykh prinadlezhnostei*. SPb., Azbuka, 218 p.
5. Pazho D.-A. (2011) Vid kulturnykh klishe do imazhinarnoho. *Literaturna komparatyvistyka*. Vyp. 4. Ch. 2. K., VD «Stilos», 396–430.

Наталья Лихоманова

ОНТОЛОГИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОЗЕ АМЕЛИ НОТОМБ

В статье рассматривается воссоздание и интерпретация механизмов сохранения национальной идентичности на примере прозы современной бельгийской писательницы Амели Нотомб. Онтология идентичности прежде всего анализируется на основе романа «Страх и трепет». Основное внимание сосредоточено на примерах функционирования стереотипов в моделировании литературных этнических образов.

Ключевые слова: национальная идентичность, этнические стереотипы, образ Другого.

Natalia Likhomanova

ONTOLOGY OF IDENTITY IN AMELIE NOTHOMB WORKS

The article is devoted the mechanisms of reproduction preservation and interpretation of national identity on the example of the prose of the modern Belgian writer Amelie Nothomb. The ontology of identity is primarily analyzed on the example of her novel "Fear and Trembling". The main focus is on examples of the functioning of stereotypes in the modeling of literary ethnic images. Image of Other nation in every person's mind is formed and fixed by stereotypes. The term "stereotype" (by W. Lippmann) is defined as one of tools to build world's image, which can help to get beyond of ordinary reality. Every community tries to categorize people using socio-cultural stamps and cliches. The novel by A. Nothomb successfully illustrates theoretical foundations of stereotyped social perception. Amelie Nothomb, relaying her personal experience to the reader, concludes that in this case, Japanese culture becomes a cipher, a peculiar code for understanding and reading other cultures.

Key words: national identity, ethnic stereotypes, image of Other.